

Pakistan'da Hadis Tartışmaları,

Inam UL HAQ, 1. baskı, Ankara:

Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları 2019, 428 sayfa.

Hint alt kıtası ilmi faaliyetler ve özellikle hadis tartışmaları açısından İslâm dünyasında önemli bir yere sahiptir. İngilizlerin bölgeyi işgali nedeniyle burada yaşayan müslümanların kendi inançlarını koruma refleksiyle giriştikleri fikri hareketlilik, İslâm aleyhine ortaya atılan iddialara cevap verme gayesiyle başlamıştır. Bu dönemde gücü zayıflayan İslâm ümmetinin gerileme sebepleri, pek çok araştırmacının çalışmasına konu teşkil etmiştir. Bazıları, savunma gayesiyle başladıkları çalışmaları esnasında zamanla Batı'nın şüpheli yaklaşımından etkilenmişlerdir. Bunun sonucunda çağdaş düşünceye aykırı gelen konularda tenkit ve te'vil yolunu seçip, sünneti/hadisleri ve onlara olan geleneksel bakışı eleştirmişlerdir. Bu çerçevede bazı hadislerle yönelik farklı görüşler ileri sürmek suretiyle, karşı çıkmış ve inkâr etmiş; hadislerin inkârına dair görüşleriyle ilgili sistematik bir bakış açısı geliştirmeye çalışmışlardır. Hint alt kıtasında ortaya çıkan bu düşüncelerin çağdaş dönemdekigünümüz hadis tartışmalarına etkisinin önemine binaen Inam Ul Haq, Pakistan bölgesini esas alarak söz konusu bu görüşleri tespit amacıyla 2019 yılında bir doktora tezi hazırlamış ve bu tez *Pakistan'da Hadis Tartışmaları* adıyla kitaplaştırılmıştır.

Giriş, dört bölüm ve sonuçtan müteşekkil çalışmanın girişinde yazar; vahyi gayr-i metlûv, Hz. Peygamber'e (s.a.v.) itaatin mahiyeti, hadisin hücciyeti, hadis usulünün değeri ve hadis metinlerinin sıhhati konularına yoğunlaşmıştır. Eserde, hadisleri inkâr edenlerin, kısmen şüpheli bakanların, belirli konulara eleştirel bakanlar ile hadis savunucularının görüşleri konu esaslı olmak üzere, karşılıklı biçimde ele alınmış, görüş sahiplerine dolaylı temas edilmiştir.

Hz. Peygamber'in otoritesiyle ilgili tartışmaların ele alındığı birinci bölüm, Kur'ân dışı vahiy (vahy-i gayr-i metlûv) ile Hz. Peygamber'e itaatin mahiyeti ana başlıklarından oluşmaktadır. Hadislerle ilgili tartışmaların merkezini oluşturan vahy-i gayr-i metlûv konusunda; vahy-i gayr-i metlûvün tamamıyla inkârı, Kur'ân'ın bile vahiy olmadığı ve gayr-i metlûv vahyi bazı sınırlar dâhilinde kabul olmak üzere üç farklı görüş bulunmaktadır. Gayr-i metlûv vahyi kabul etmeyenler, insan zihninde lafız olmadan bir düşünce ve fikrin oluşamayacağını ileri sürerek vahiy anlayışının psikoloji ve dil ilmine aykırı olduğunu

söylemişlerdir. Mevdûdî hayal ve lafzın zaman açısından aynı anda olamayacağını örneklerle izah ederek bu görüşe cevap vermiştir. Hz. Peygamber'e indirilen her vahyin tilavet edildiği,¹ Arapça olan vahyin lafızsız olamayacağı ve uyarı (إنذار)² için sadece Kur'an'ın gönderildiği gerekçesi ile gayr-i metlûv vahiy anlayışının Kur'an'a aykırı olduğunu ifade etmişlerdir. Bu görüşe, delil olarak zikredilen ayette uyarının sadece vahiyle gerçekleşmesine dair bir kısıtlama olmadığı cevabı verilmiştir. Bu görüş sahiplerine göre, Kur'an gibi yazdırılması ve korunmaması gayr-i metlûv vahyin olmadığını ortaya koymaktadır. Bu tür vahyin daha çok amel yoluyla nakledildiği ve Kur'an'a şerh mahiyetinde olduğundan Kur'an gibi yazılmadığı cevabı verilmiştir. Ancak yazarın da belirttiği üzere, gayr-i metlûv vahyi inkâr edenler tarafından ileri sürülen söz konusu görüşe verilen cevaplar yeterli olmayıp tartışmaya açıktır. Korunmamış olması ile ilgili iddiaya gayr-i metlûv vahyin ayette zikredilen 'zikr'³ kelimesinin kapsamına dâhil olup korunma altında bulunduğu, 'zikr'den kastedilenin Kur'an ve hadis olduğu şeklinde cevap vermişlerdir. İnkâr edenlerin diğer gerekçeleri ise vahyin ikili bir taksimine gerek duyulmadığı ve Kur'an dışı vahyin kabulünün Hz. Peygamber'in vahiy olmadan dinî ve dünyevî işlerini yerine getiremediği anlamına gelerek değerinin küçültülmesi sonucuna ulaştırmasıdır. Bunlara cevaben vahyin ikili taksiminin Allah'ın (c.c.) bir lütfu olduğu, insanların akâide hususlarda tefekkür ve tedebbüre davet edildiği, amelî konuların nasla öğrenildiği söylenmiştir. Ayrıca vahyin denetimi altında olmakla Resûlullâh'ın (s.a.v.) değerinin yüceltildiği vurgulanmıştır.

Gayr-i metlûv vahyi kabul edenlerin gerekçeleri verilmeden önce geçmiş peygamberlere de böyle bir vahiy verildiğine delilleriyle temas edilmiştir. Nitekim geçmiş peygamberlere verilen gayr-i metlûv vahyin ispatıyla, dolaylı da olsa Hz. Peygamber'e de böyle bir vahyin verildiğini ortaya çıkaracaktır. Bu görüşle ilgili söylenen gerekçelerin bazıları genel anlamı ile gayr-i metlûv vahyi ispat ederken, diğerleri ise sadece belli vakıalarda böyle bir vahyin olduğunu ortaya koymaktadır. Gayr-i metlûv vahyi kabul edenler vahyin üç çeşit olduğunu ifade eden ayetteki⁴ ilk iki vahyin buna işaret ettiğini ve bazı ayetlerde geçen hikmet⁵ kelimesinden vahyi gayr-i metlûvün kastedildiğini gerekçe olarak göstermişlerdir. Ayrıca "O, nefis ve arzusu ile konuşmaz. O, ancak kendisine bildirilen bir vahiydir."⁶ âyetini delil göstererek Hz. Peygamber'in her söz ve fiilinin vahiy kaynaklı olduğunu söylemişlerdir. "Kur'an'la birlikte bir misli

¹ el-Ankebût (29), 45 'أَنْتَلُّ مَا أَوْحِيَ إِلَيْكَ مِنَ الْكِتَابِ'.

² el-En'âm (6), 19 'وَأَوْحِيَ إِلَيَّ هَذَا الْقُرْآنَ لِأُنذِرْكُمْ بِهِ'.

³ el-Hicr (15), 9 'إِنَّا نَحْنُ نُزَلِّلُ الذُّكْرَ وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ'.

⁴ eş-Şûrâ (42), 51 'وَمَا كَانَ لِنَبِيٍّ أَنْ يَكَلِّمَهُ اللَّهُ إِلَّا وَحْيًا أَوْ مِنْ وَرَائِ حِجَابٍ أَوْ يُرْسِلَ رَسُولًا فَيُوحِيَ بَأذَنِهِ مَا يَشَاءُ'.

⁵ en-Nisâ (4), 13; el-Bakara (2), 129, 151, 231; Âl-i İmrân (3), 164; el-Ahzâb (33), 34; el-Cum'a (62), 2.

⁶ en-Necm (53), 3.

daha verildi,⁷ hadisi de gayr-i metlûv vahyi kabul edenlerin en önemli delillerindedir. Genel olarak gayr-i metlûv vahyin varlığını ispat etmek amacıyla ileri sürülen gerekçelere, bu vahyi kabul etmeyenler farklı deliller ile itirazda bulunmuştur. Eserde genellikle ileri sürülen görüşlerin sahipleri belirtilmiş, görüşlere karşı yapılan itirazlara ve cevaplarına delilleriyle birlikte yer verilmiştir. Kur'an dışı vahyin varlığını ispat için ileri sürülen olaylar; kıblenin Beytülmakdis'ten Mescid-i Harâm'a çevrilmesi, Tahrîm sûresinde geçen sır olayı, müşriklerin iki grubundan birisinin yenileceği müjdesi, Hz. Peygamber'in rüyasında umre yaptığını görmesi, Benî Nadîr'in hurma ağaçlarının kesilmesi, Hz. Peygamber'in, Hz. Zeyneb ile evlenmesidir. Yine aynı şekilde vahyi gayr-i metlûvü inkâr edenler tarafından bu olaylardan çıkarımla Kur'an dışı vahyin varlığına itirazda bulunulmuştur. Yazar zikredilen gerekçelerin yanı sıra gayr-i metlûv vahyin mevcudiyetini ispatı için kitaplarda başka delillerin de bulunduğunu ancak kaynaklarda bunlar üzerinde tartışmaların olmadığını ifade etmiştir. Bu konuda Kur'an'ın yazdırılması, sûrelerin nüzul sırasına göre tertibi, Hz. Peygamber'in dörtten fazla evlenmesi ve Hz. Peygamber'in hicret iznin Kur'an'da bulunmaması gibi durumlar misâl olarak verilmiştir.

Birinci bölümün ikinci ana konusu olan Hz. Peygamber'e itaat başlığı altında O'nun (s.a.v.) söz ve fiillerinin bağlayıcılığı hakkındaki tartışmalar ele alınmıştır. İtaat ile ilgili görüşler Kur'an'la, Hz. Peygamber'in hayatıyla, dinî konularla ve Hz. Peygamber'in peygamberlik sıfatıyla yaptığı amellerle sınırlı itaat olmak üzere dört kısımdır. Kur'aniyyûn'a göre Kur'an'da Hz. Peygamber için zikredilen itaat zatına değil, Kur'an'adır. Bundan dolayı Hz. Peygamber'e itaatin Kur'an'la sınırlı olduğu görüşündedirler. Kur'an'dan bazı ayetleri delil göstererek Hz. Peygamber'e Kur'an dışında itaat etmenin yine Kur'an'a aykırı olduğunu ve Kur'an'da her şeyin bulunmasını, İslâm dininin Kur'an şeklinde tamamen ermesini ve Kur'an'ın apaçık olmasını esas kabul edilerek hücciyet noktasında Kur'an'ın yeterli olduğunu ifade etmişlerdir. Hadislerin yazılmasının yasaklanması da Hz. Peygamber'e itaati Kur'an'la sınırlı tutanların gerekçelerinden biridir. Bu gerekçe Hz. Peygamber'in hadislerinin yazılıp yazılmamasının hücciyetine etkisi, yasaklama sebebi veya amacı ve bu yasağın geçici mi kalıcı mı olması açısından itaati Kur'an'la sınırlı tutan ve tutmayanların delillerine yer verilerek ele alınmıştır. İtaatin Hz. Peygamber'in hayatıyla sınırlı olduğu görüşündekiler O'nun Kur'an dışındaki söz ve fiillerinin bağlayıcılığını merkez-i millete (İslâm halifesi/Devlet başkanı) itaat olarak kabul etmektedirler. Merkez-i millet düşüncesindekiler, İslâm'da Allah'a itaatin toplumsal seviyede yapıldığı fikrinden hareketle Kur'an'la amel ettirmek için hayatta olan ve Allah'ın kurallarını yaşama geçiren, düzen kuran bir otoriteyi şart görürler. Nitekim insanlar arasındaki ihtilafları gidermek için hâkim ve merkez özelliğine

⁷ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXVIII, 410.

sahip olan bu otorite makamına hayatta iken Hz. Peygamber sahipti. Bu düşünce sahiplerine göre Allah Teâlâ Nisâ sûresi 64. ayette geçen "...sana gelseler de Allah'tan bağışlanmayı dileselerdi..." ifadesiyle bir merkezin bulunmasını gerekli kılmıştır. İtaatin Allah'a mahsus oluşu, ayette geçen Allah ve Resûlüne itaatten Kur'an'ın yol göstericiliğinde kurulan düzene itaatin kastedilmesi, Hz. Peygamber'in nübüvvet vasfının yanı sıra imâmet sıfatına sahip olmasına binaen beşerî davranışlarda bulunması merkez-i millet düşüncesinin esaslarındandır. Ayrıca Hz. Peygamber'e itaati onun hayatıyla sınırlı tutanlar Kur'an'la amel ettirebilmek için otoritenin duyulabilen ve görülebilen bir durumda olması gerektiğini ileri sürmüşlerdir. Bu görüşlerin ispatı için ileri sürülen deliller ve onlara yapılan itirazlar eserde izah edilmektedir. Dinin sadece dinî ve insan ahlakını etkileyen dünyevî konularla sınırlı olduğunu düşünenlere göre ise Hz. Peygamber'e itaat sadece risâletin tebliği, Hz. Peygamber'in vahiy olduğunu belirttiği hükümler, vahiyden bilinemeyecek akide, ahlak, ahiret ve ruhla alakalı konularla sınırlıdır. Bunların dışındaki konuların vahiyle ilişkisi olmadığı için itaate de gerek olmadığı görüşündedirler. İtaat konusundaki diğer bir görüşe göre ise Hz. Peygamber'in davranışları peygamberlik ve beşerî sıfatıyla yaptığı ameller şeklinde ikili taksime ayrılarak peygamberlik vasfıyla olan amelleriyle itaati sınırlamaktır. Yazar bu düşüncenin ümmetin icmâna muhalif de olsa uygulama açısından buna yakın bir düşünce olduğunu ifade etmiştir.

Hadis/sünnet ile ilgili tartışmalar başlığı verilen ikinci bölümde rivâyetlerin değeri, hücciyeti konusundaki farklı görüşler ve tartışmalar üzerinde durulmuştur. Bu konudaki tartışmalar hadis/sünnet kavramı ve kapsamı, delil değeri, tespit yolları ve anlama esasları açısından ele alınmıştır. Hadis/sünnet kavramı ve kapsamı başlığı altında hadis ve sünnetin tanımlarıyla ilgili iki farklı görüşün olduğu ifade edilir. Birincisi selef, muhaddislerin görüşüne dayanan hadis ve sünnetin eş anlamlı olup Hz. Peygamber'e nispet edilen söz, fiil ve takrir anlamında olduklarıdır. Bu görüşün temelini muhaddislerin tanım ve hücciyet açısından sünnet ve hadis arasında fark gözetmemesi oluşturur. İkincisi ise hadis ve sünnet arasında farklı yönlerden ayırım gözeterek tanımları ve hücciyetleri açısından aynı olmadıklarını ileri süren düşüncedir. Bu görüşten dolayı müellif bu konudaki tartışmaları hadis ve sünnet şeklinde iki ayrı başlık altında ele almıştır. Asıl tartışma sünnet hakkında olduğundan hadis ile ilgili görüşlere kısaca değinilmiştir. Bazı âlimler hadisin tanımında selef muhaddislerinin tanımını benimsemiştir. Bazı âlimler hadisi sadece ahâd haberle sınırlı tutarak "Hz. Peygamber'in söz, fiil ve takrirlerinin ahâd haberleri" olarak tanımlamışlardır. Bazıları ise hadis ve sünnet arasında bazı farklar olduğundan hadisi umûmî, sünneti husûsî olarak tanıtmakta ve dört teknik fark saymakta; ünneti ise, Hz. Peygamber'in sadece peygamberlik vasfıyla yaptığı amelleri olarak tarif etmektedir. Bu durumda beşerî vasfıyla yaptığı ameller sünnetin sınırı dışında kalır. Sünnetle ilgili ortaya çıkan görüşler sünnetin hadislerin ortak

noktası ve ruhu olarak değerlendirilmesi ile sünnetin İbrahîmî dinin Hz. Peygamber tarafından yenilenecek bazı ilâvelerle din olarak aktif hale getirilmesi düşüncesidir. Bu görüşler itiraz edenlerin delileriyle birlikte detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Hadis ve sünnetle ilgili tartışmaların önemli noktalarından biri olan hücciyet konusu, hadis ve sünnetin delil olması tamamen inkâr edenler ve bazı açılardan kabul, bazı açılardan reddedilen olduğu için iki ayrı kısımda ele alınmıştır. Bu konuda müellif tartışmaların doğru anlaşılabilmesi için görüş sahiplerinin hadis veya sünnetle neyi kastettiklerinin göz önünde bulundurulmasının gerekli olduğunu vurgular. Bir kısım düşünür temelde Hz. Peygamber'in davranışlarının hücciyetini kabul etmemelerinden dolayı sünnetin/hadisın hücciyetini de tamamen inkâr ederler. Yazar hadisi sadece tarihsel yönüyle kabul edenlerin de hücciyetini tamamıyla inkâr edenler arasına dâhil edilebileceğini ifade etmiştir. Hadis ve sünnetin hücciyetini reddedenlerin ileri sürdükleri şüpheler ve üzerindeki tartışmalar Kur'an'a aykırı olması, yazımının ve rivâyetinin yasaklanması, sahâbenin karşı tutumu, güvenilir olmaması, ümmet içinde ihtilafları sebep olması başlıkları altında ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Hadis ve sünnet ile ilgili tartışmalarla ilgili bu bölümde ele alınan görüşlerin esas itibarıyla birinci bölümde yer verilen gayr-i metlûv vahiy ve Hz. Peygamber'e itaat konusuna dayandığı söylenebilir. Nitekim yazar da bazı yerlerde tartışmaların temel noktalarına işaret ederek okuyucuyu oraya yönlendirmiştir. Hadis ve sünnetin hücciyeti konusunda farklı durumlara göre sünnet ve hadis arasında ayırım yapanların görüşleri hüküm koyma yönü ve inançla ilgili konularda hücciyeti başlıkları altında verilmiştir. Hadis ve sünnetin hücciyeti tartışmalarıyla ilgili temas edilen diğer konular ise hadis ve sünnetin Kur'an'la ilişkisi ve hadisin zannîliği başlıkları altında ele alınmıştır. Hadis ve sünnetin Kur'an'la ilişkisi bağlamında tebyin, tahsis ve nesh ile ilgili görüşlere detaylı bir şekilde temas edilmiştir. Hadisin zannîliği konusu hadisin hücciyetini tamamen reddedenler veya ameli konularda delil kabul edip akidelerde delil saymayanların üzerinde durduğu önemli nokta olmasından dolayı müstakil bir başlık altında ele alınmıştır.

Hadis/sünnetin tespit yolları ikinci bölümde ele alınan diğer bir meseledir. Bu konu hadisin tespiti veya kabul ölçüleri ve sünnetin tespit yolları yani bir amelin sünnet olarak kabul edilmesi için gerekli özellikler açısından iki ayrı başlık altında değerlendirilmiştir. Hadisin kabul ölçüleri olarak ileri sürülen şartlar şunlardır: Hadisin Kur'an'a uyumlu olması, hadisin Kur'an'a aykırı olmaması, hadisin sünnet-i ma'lûmeye, ma'ruf ameale uygun olması, sahîh hadislerle çelişmemesi, hadisler konusunda derinleşilmesi sonucu ortaya çıkan vicdânî kanaate uygun düşmesi, Arap dili, Peygamberlerin makamı ve sahâbe karakterine, akıl, fıtrat, tecrübe ve müşahedeye, bilimsel/ilmî gerçeklere, kat'î olan aklî ve naklî delile aykırı olmamasıdır. Amelî tevatür, sahâbenin icmaı, raşit halifelerin uygulamaları, Medine ehlinin ameli ve haber-i vâhid sünnetin tespit yollarının esası olarak sayılmıştır.

İkinci bölümün son başlığını oluşturan hadisi/sünneti anlama esasları konusunda yazarın dikkat edilmesinin gerekliliğini belirttiği bazı hususlara temas edilmiştir. Hadislerin lafızlarının delil olarak kullanıldığında ihtiyatlı olunması gerektiği, hadisleri Kur'ân ışığında anlamaya çalışma, hadisin umum, husus ve bağlamına riayet etmek ve merkez-i millet otoritesinin bulunması hadislerin anlaşılmasının esasları olarak kabul edilen görüşlerdir.

Hadis tarihi ve usûlüyle ilgili bazı konular hakkındaki tartışmalara yer verilen üçüncü bölüm hadis tarihi ve hadis kabul ölçütleri olarak iki ayrı başlık altında değerlendirilmiştir. Yazar, hadis tarihi konusunda hadis rivâyetinin doğuşu ve gelişimi hakkındaki tartışmaları Hz. Peygamber'in hayatta olduğu dönemde hadis rivâyetiyle ilgili üstünde durulması gereken bir tartışma olmadığı gerekçesiyle dört halife ve dört halife sonrası dönemde hadis rivâyeti olarak kısımlandırmıştır. Dört halife döneminde Hz. Peygamber'in vefatından sonra hadis rivâyetinin hangi amaçla ve nasıl başladığı, o dönemdeki hadislerin sayısının miktarı ile ilgili sorular ele alınmıştır. Hadis rivâyetinin, tarihi değerinden dolayı başka bir ifadeyle Resûlüllâh'ın hayatını ve o dönemdeki olayları hatırlamak amacıyla başladığı daha sonra hadisçiler sayesinde hadislerin dini statü kazandığı bu konuyla ilgili görüşlerden biridir. Sahâbe döneminde hadislerin sayısının ise çok az olup dini bir değere sahip olmadığı ileri sürülmüştür. Dört halife döneminden sonra ise hadisler dini statü kazandığında hadis rivâyeti çoğalmaya başlamıştır. Ayrıca hadis rivâyetinin yayılması ve artması sebebiyle bazı ihtiyatlı kişilerin hadis rivâyetine karşı çıkmış olduğunu ve hadislerin Kur'ân'a tercih edildiğini iddia etmişlerdir. Aynı şekilde hadis yazımının başlangıcı, sebepleri ve tedvinine dair ümmetin genel görüşlerinden farklı iddialarda bulunmuşlardır. Hadis tarihi ile ilgili ele alınan diğer bir mesele ise hadis uydurma ve değiştirme faaliyetleri hakkındaki görüşlerdir. Hadislerin Hz. Peygamber döneminde de değişikliğe uğradığını iddia etmişlerdir. Sahâbe döneminde hadis uydurulması ile ilgili doğrudan sahâbeyi suçlamayanlar olduğu gibi zikrettiği örneklerle onları töhmet altında bırakanlar da olmuştur. Sahâbe döneminde hadis rivâyetinin artmasıyla rivâyetlere mübalağa ve yalanın girdiğini, bazı sahâbenin ihtiyatlı davranmadığını ileri sürmüşlerdir. Hadisin yayılmasında ve uydurma hadislerin artmasında birçok sebep saymalarının yanı sıra etkin olan asıl sebebin harici yani diğer milletlerin İslâm'a karşı yaptıkları sistemli bir çalışmanın sonucu olduğunu ifade etmişlerdir. Bu sebebi 'acem entrikası' olarak isimlendirmişlerdir. Dini ve siyasi boyutu olan bu düşünce ile ilgili bilgilere ve bu düşünceye yapılan itirazlara kitapta yer verilmiştir.

Yazar hadisin güvenilirliğini tespit amacıyla hadisçilerin ortaya koydukları ölçütlerle ilgili Pakistan'da iki temel görüşün bulunduğunu ifade etmektedir. Bazıları bu ölçütlere az da olsa güvenmekle birlikte belirli bir hükme varmak için kesin bir temel olarak kabul etmezler. Bazıları ise bu ölçütleri değersiz görerek tamamen yok saymaktadır. Meselâ hadisçilerin bir hadise sahîh veya zayıf demesinin onlar için bir değeri yoktur. Söz konusu ölçütlerle ilgili genel

tartışmalara yer verildikten sonra râvinin güvenilirliğinin ölçüsü olan cerh ta'dil ilmi ve senedin ittisali konularındaki iddialar ve itirazlar detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Ayrıca, hadis rivâyetinde bid'atçilere güvenilmesi, fezail kapsamında olan zayıf rivâyetin kabulü, mana ile rivâyet ve garîb/ferd hadisin kabulü gibi muhaddisler arasında da farklı fikirlerin olduğu konulardaki görüşlere yer verilmiştir. Sonrasında ise dirayetin anlamı, hadisçilerin hadisin sıhhati konusunda metinleri dikkate alıp almadığı, fıkhi hüküm çıkarma açısından da hadislerle meşgul olup olmadıkları ve hadisçilerin sened açısından sahîh dedikleri bir hadisin dirayet ölçütleriyle yeniden incelenmesinin gerekip gerekmediğine dair görüşlere temas edilerek bu bölüm sonlandırılmıştır.

Çalışmanın dördüncü bölümünde hadis metinleri açısından ortaya çıkan tartışmalara temas edilmiştir. Burada muhaddislerin sahîh kabul ettikleri merfu hadisler hakkında hadislerin tespitine şüpheyle bakanların görüşleri ele alınmıştır. Konunun kapsamının geniş olması sebebiyle zayıf ya da sıhhati ihtilafı olan hadisler, farklı fıkhi görüşlere sebep teşkil eden ahkam hadisleri ve geniş çapta tartışılan bazı hadisler dâhil edilmemiştir. Metinler muhtevaları açısından gaybî, tekvînî ve tarihi bilgiler, peygamberler, Hz. Peygamber, sahâbe ve hayvanlar başlıklarına ayrılmıştır. Temas edilen rivâyetler hakkında ileri sürülen farklı görüşlere, eleştirilere, itirazlara ve delillere yer verilmiştir. Genel olarak rivâyetlere; akla, müşahedeye, peygamberlik makamına, tarihi verilere aykırı olduğu gerekçesi ile eleştiri yöneltilmiştir.

Sonuç bölümünde ise yazar araştırması neticesinde Pakistan bölgesindeki tartışmaların hadisin hücciyeti üzerinde yoğunlaşmasının yanı sıra hadis tarihi, hadis usûlü ve cerh ta'dil gibi alanlarda da bazı ihtilaf ve münakaşaların olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca yazar çalışmasının, bölgedeki tartışmaları tespit amacıyla hazırlandığını ve burada geçen tartışmaların eleştirel değerlendirmeye muhtaç olduğunu vurgulayarak araştırma yapılması gereken konulara işarette bulunmuştur.

Doktora tezi olarak hazırlanan kitap, Pakistan bölgesindeki tartışmaları tespit ederek farklı görüşleri ortaya koyması açısından alana önemli bir katkı sağlamış, eserde, tespit edilen tartışma konuları hakkındaki görüşlere ve görüş sahiplerinin delillerine, görüşlere yapılan itirazlara ve cevaplara yer verilmiştir. Ancak bazı iddialarla ilgili cevapların yetersiz olduğu ya da bazı iddiaları cevaplarına verilmediği görülmektedir. İddiaların cevaplarının araştırma yapılan eserlerde yer almamış olması bundan kaynaklanmış olabilir. *Pakistan'da Hadis Tartışmaları* kitabı hadis tartışmaları açısından Pakistan bölgesiyle ilgili araştırma yapmak isteyenlerin başvuracağı kaynaklardan biri olmuştur.

Rabia GÖKÇE (rba.gokce.94@gmail.com)
Bilecik Üniv., İslâmi İlimler Fak., Hadis, BİLECİK